

“РИБАТА МЪЛЧИ, ЗАЩОТО ЗНАЕ ВСИЧКО”¹

Заимстваната фраза от филма на Емир Кустурица “Аризонска мечта” подсказва (макар и на пръв поглед по парадоксален начин), че *мълчанието* бележи границите на нашите познания за света и едновременно с това способността и желанието ни да ги споделим със света. Така че най-общо това явление може да бъде разглеждано като резултат, както на когнитивната, така и на комуникативната дейност.

В примарното си значение мълчанието е всяко не-говорене. Но дори и да приемем, че въздържането от словесна изява е естествен контрапункт на речевата активност, това поражда редица въпроси: дали по този начин все пак нещо не се съобщава, дали е съзнателно и целенасочено или проява на определено психическо състояние. Доколко е възможно адекватно да се интерпретира онова, което не е експлицирано посредством вербалните езикови средства в процеса на общуване; онова, което говорещият по една или друга причина не е трансформирал от вътрешна във външна словоизява, което е било премълчано в комуникацията?

Ако допуснем, че мълчанието е в максимална степен имплицитно изразяване [Хаузенблас, 1972], от това произтича, че то може да се определи като речеви - или по-широко схващано - *като знаков феномен*, който маркира крайния полюс на имплицитността [Ванкова, 1996]. Смисълът и интерпретацията на знака са винаги свързани с текста (имащ комплексен характер и сложна структура), така че мълчанието добива смисъл и може да бъде тълкувано едва при функционирането му в текста или когато функционира като текст. Трудността идва от спецификата на мълчанието като знак, а именно от липсата на означаващо в неговата структура. “Израз” на мълчанието е тишината, липсата на материален носител, маркираното отсъствие. Поради това неговият смисъл може да се търси не толкова в самия текст, колкото в неговия контекст, в ситуацията, в измеренията на прагматиката. И тъй като в настоящото изложение ще

¹ Текстът е публикуван в “Научни трудове на Пловдивския университет - Филология”. Т. 35, кн. 1, 1997, с. 157-163.

акцентираме преди всичко върху комуникативните функции на текста, а не върху неговото структуриране, би трябвало да отговорим и на въпроса дали мълчанието може да се възприема като текст. Придържаме се към схващането за текста като *комуникат* [Хаузенблас, 1984], който е тясно обвързан с комуникативната ситуация и функционира в акта на комуникация. От гледна точка на прагматиката комуникатът се възприема като единица на общуването, възникнала като резултат от комуникативната активност и кодирана чрез системата на езиковите средства [Корженски, 1987]. Свързвайки двата аспекта - структурния и функционалния - и в духа на Лотмановото определение за текста, мълчанието се определя като *"неразчленим сигнал и предава някакъв комплексен смисъл"* [Лотман, 1970: 68].

Направеното уточнение е необходимо и с оглед на разграничаването между *мълчание* и *пауза*, евент. *апосиопеза* [Речник, 1980 - замлъкване, замълчаване, недоизказване, прекъсване на речта под влияние на силни чувства]. Потокът на речта винаги е прекъсван от паузи, които способстват за логическото разчленяване, йерархизиране на текста и едновременно с интонацията моделират фразата. Наред с това паузата (и особено апосиопезата) могат да сигнализират за емоционалните преживявания на говорещия. И в двата случая обаче паузата няма характер на знак-комуникат, на съобщение, а е само едно от възможните средства за изграждане на комуниката и за неговата интерпретация. Мюлерова и Неквапил [1986] дефинират паузата като "прекъсване потока на речта от говорещия, което се идентифицира от слушащия" и посочват *няколко вида паузи* в зависимост от функциите им: *синтактична, формулираща, акцентираща и контактова*.

Във връзка с мълчанието интересен е случаят с онези "паузи", които се реализират в диалога като отделни, самостоятелни реплики - става дума за случаите, когато вербалното изказване на един от участниците в комуникацията е заместено с "реплика-пауза" [цит., 1988]. На подобна *нулева реплика* посочените автори приписват определени комуникативни функции: *незнание (непознаване предмета на комуникация), нежелание за отговор, съгласие/несъгласие, трудности с установяването и поддържането на контакта и активизиране на речевата дейност*. Нулевата реплика с други думи е изказване, вчленено в

диалога, следователно въпросът е дали може да се схваща като минимален комуникат [Хаузенблас, 1984], който се реализира чрез мълчанието или като някакъв тип пауза. За нас по-приемливо е да се говори не за реплика-пауза, а за реплика-мълчание, изхождайки от определението за диалога като комплекс от отделни комуникати-реплики [цит., 1984].

Нека разгледаме един пример от филма “Тайната страна на сърцето” на режисьора Елисео Субиела:

При появата на Смъртта, приела чертите на неговата любима Ана, поетът Оливеро мълчи.

СМЪРТТА: Нямах ли какво да ми кажеш?

ПОЕТЪТ: 0

СМЪРТТА: Нима не си проумял, че аз съм жената на твоя живот?

ПОЕТЪТ: 0

СМЪРТТА: Или си решил да замълчиш, за да ти диктувам своите думи?

ПОЕТЪТ: 0

СМЪРТТА: Криеш ли нещо от мен?

ПОЕТЪТ: 0

Като цяло този откъс илюстрира ситуация на едно затруднено общуване, на един комплициран диалог. Смъртта провокира с въпросите си своя мълчалив партньор и се стреми да го изведе от състоянието на речева пасивност. Нейните репликите могат да се разглеждат и като своеобразен превод на мълчанието на Поета чрез вербални знаци, което по същество е и опит за интерпретация.

В първия ѝ въпрос мълчанието се интерпретира като отказ от общуване, така че той може да се предаде и по друг начин: ти просто *не желаеш да говориш* с мен, но аз няма да те оставя намира. С втория си цели да покаже неговата неосведоменост или с други думи: не знаеш какво губиш, като ме пренебрегваш; твоето *незнание* е твоето нещастие. Третият препраща към трансцендентната тишина, чиято реч достига само до избраници, които умеят да мълчат и да чуват: поетът е медиатор между земното и свръхестественото, така че аз нямам нищо против *да се вслушаш в неземното ми слово* и да го пресъздадеш в стих. Обезсърчена от липсата на отговор, Смъртта допуска и абсурдното от нейна гледна точка тълкувание на мълчанието - че някой може *да укрива тайна* пред нея и не желае я сподели.

Както е очевидно, мълчанието няма конкретно, конвенционално значение, но винаги носи някакъв “комплексен смисъл”. В конкретния случай то е утежнено и поради факта, че разглеждаме продукт на секундарна комуникация (художествен филм). Мълчанието на поета се възприема еднозначно от зрителя като отказ от общуване, като нежелание да се води разговор, с което се цели преустановяване на контакта с определено лице, в случая - да се игнорира Смъртта.

“Знакът е сполучлив, когато е функционален. Той не може да се определя абстрактно” [Барт, 1995]. Следователно, един от възможните начини да се провери доколко “сполучлив” знак е мълчанието и да бъде изяснена неговата специфика е да бъде тестван чрез различните комуникативни функции [Якобсон, 1960]. Условно те могат да бъдат разделени в две групи: едната обхваща онези от тях, които имат пряко отношение към съобщението - референциална, метаезикова, естетическа, а в другата се отнасят онези, които засягат участниците в комуникацията - експресивна, апелативна и фатическа.

Въпросът за референциалната функция на мълчанието на пръв поглед изглежда сложен, тъй като мълчанието привидно няма референт. И все пак - носи ли то някакво послание? Ако се мълчи, това би могло да означава, че нещо не се знае (следователно засяга когнитивната страна на разглеждания феномен) или че по една или друга причина не може да бъде изречено. Ето един възможен случай за реализация на референциалната функция на мълчанието [Радичков, 1995: 37]:

В литературата много подробно, а понякога и с патос е описано като как например в някое село пристига първата вършачка, първият трактор, или как светва първата електрическа крушка и други подобни, но никъде не съм срещал /възможно е да съм пропуснал/ да е описано, пристигането на първия презерватив в някое селище по онова време. Тия неща се правеха мълчаливо и тайно, без да им се дава гласност и публичност, каквато публичност и гласност им се дава днес.

Наложеното от социума табу например също повелява по определени теми да се мълчи, което по същество е въпрос и на речевия етикет и поведение [Будовичова, 1988]. Подобно въздържане илюстрира следният откъс [Радичков, 1995: 31]:

Ако се притесняваме да изричаме думата гласно, достатъчно е понякога само да си я помислим. Опитайте се и помислете за някоя своя работа, която сте захванали, или ви предстои да захванете, че не е нищо друго, а една най-обикновена хуйовина и вие ще видите какъв ефект ще има това върху вас!... В обществение, в публичните дела също има много хуйовини, но като вземем предвид особената окраска на тази дума, неловко е да я употребяваме, когато става реч за обществени и публични дела.

В този случай премълчаването “съобщава” за определени позиции, за проявено отношение към действителността - така че референциалното се припокрива с прагматичното.

Същото важи и за метаезиковата функция (която е подтип на референциалната), но обект на референция е самият код, езикът. В рамките на тази функция мълчанието може да свидетелства за отношението на продуцтора (било то моментно или постоянно) относно кода - така напр. то се проявява като убеждение за достойнствата/недостойнствата на кода с оглед на реалността. До подобно тълкуване обаче можем да достигнем единствено благодарение на комуникативния контекст, познаване на възгледите, опита, нуждите на продуцтора. Ето още един откъс от Радичков [1995: 37]:

Чекръкът на времето продължи да се върти бавно и със скрибуцане. Тъй с цигук-цигук заедно с нас доскрибуца и употребяваното от народа понятие хуйовина. Забелязал съм, че човек лесно изговаря думите, понякога дори без да си замисля върху тях. Но наложи ли се да ги предаде в писмен вид, тогава той започва да се препъва едва ли не във всяка дума и да се замисля върху нея. Що за дума е, силна ли е или слаба, уместна или неуместна е нейната употреба, дали ако я употреби, ще се получи необходимият ефект на оживление, или всичко ще потъне в неловко мълчание и тишина?

По подобен начин стои въпросът с възможната реализация на поетическата (естетическата) функция, разглеждана традиционно като “съсредоточаване върху самия знак”. Но и в този случай е налице взаимозависимост от прагматиката. За да може мълчанието да предизвика съответното естетическо преживяване, трябва да имаме предварителната нагласа за това. Ето един възможен случай [Радичков, 1995: 11]:

Но ако орелът се крие в орлицата си, то в районите, където гнездят щъркели, не е рядкост да се види как щъркел носи жива змия в клюна си. Кацайки с

нея в гнездото, построено върху комина на селската къща, той без да се помайва започва да удря с клюна живото влечуго, да къса части от тялото му и да храни с тях бутациите се в краката му щръклета. Гъст пушек излиза от комина, разстила се върху покрива на къщата, а стопаните стоят на двора и гледат като на театър как влечугото умира на части.

Картината е мълчалива и тежка като пушека.

Експресивната функция е обвързана с особеностите на продуктора по отношение на речевата дейност и които образуват една от основните дихотомии в психологията на личността: екстровертен и интровертен тип, т.е. мълчанието като характеристика на личността. То обаче може да се разглежда и във философски, и в етичен, и културен аспект. Без да навлизаме в подробности, само ще отбележим, че феноменът мълчание (и свързаните с него качества - мълчалив, тих, ням), намира своята комплексна оценка във фразеологията и идиоматиката, която се опира именно върху всеобхватния практически опит и установени житейски норми, ср. напр.: *мълчи като риба, като пън, като сфинкс, като гроб, сякаш му е отрязан езика...* Понякога тези характеристики могат да бъдат напълно противоположни, ср. напр: *мълчанието е злато Х с ченгел да му вадиш думите от устата.* Мълчанието като реакция, като определено психическо състояние може да породи комуникативно събитие, да бъде средоточие на комуникацията. Интересен случай на “загубване на ума и дума” откриваме в пиесата “Опит за летене” на Й. Радичков [1995:195]:

Както подскача на един крак, сякаш изтръсква вода от ухото си, Матей Нищото извива глава нагоре към небето и се вцепенява, застанал на един крак. Той отваря устата си, помъчил се да извика, но викът е заседнал в гърлото му. Откънтява небесен звук. Един по един хората заобикалят Матей, разглеждат го отблизо, сякаш за първи път го виждат.

ПЕТЛЕТО: Какво му стана на човека?

ИЛИЙКО: (побутва го с пръст). Той се е вцепенил!

ДАСКАЛ КИРО: Матее... (Повдига брадата му.) Какво така се вцепени?

АВРАМ ОПИТОМИТЕЛЯ: Да не го е ухапала пчела по езика! Я, Илийко, му измъкни езика да погледнеш. Ако го е ухапала пчела, той може да се задуши!

ИЛИЙКО: (измъква езика на Матей, въпреки отчаяната му съпротива.) Не го е ухапала пчела! (Вика силно в ухото му.) Проговори бе, идиотин с идиотин, какво се блещиш като идиотин!

ПЕТЛЕТО: Той сигурно е изгубил слуха си и не чува. (Вика силно в ухото му.) Кукуруигу!... Не чува!... Дайте да му пуснем кръв! (Матей прави отчаяни жестове с ръце - не иска да му се пуска кръв.)

ДАСКАЛ КИРО: Да не е забравил да диша!... Дишай дълбоко!

ИЛИЙКО: (изважда джобно ножче, отваря го.) Кръв да му пуснем, кръв. Не виждате ли, че човека ще пукне пред очите ни, докато се туткате!

Всички се нахвърлят да повалят Матей Нищото, той се съпротивлява отчаяно, ръкомаха и рита, най-после се отскубва от своите мъчители. Ръкавът на ризата му остава в ръцете на Илийко.

Матей Нищото си издърпва ръкава.

МАТЕЙ НИЩОТО: Махай се бе, идиотин!... Я погледни нагоре в небето да видиш как ще онемеее всички и до един ще се вцепените и ще забравите да дишате!

Всички поглеждат нагоре и се вцепеняват. Небесни звуци почват да се отронват, посипват се, откънтят, обгръщат от всички страни хората. Те се скупчат бавно, на пръсти, завъртяват се на пръсти в полукръг, започват да отстъпват назад. Като се въртят и гледат нагоре, хората се сблъскват и се вкопчват енергично един в друг.

АВРАМ ОПИТОМИТЕЛЯ: Второто пришествие ли е това!

Както е очевидно, отсъствието на реч до голяма степен е в състояние да предизвиква определена реакция от страна на адресата - в този случай се реализира апелативната функция - целенасочено въздействие върху реципиента на съобщението. Мълчанието може да подтиква към вербална или невербална реакция, да поражда или поддържа напрежение, да събуди интерес, да провокира, да упреква и горешо да моли.

Фатическата функция е ориентация на комуникативния акт към самия контакт - да мълчиш с някого часове, заедно да помълчим... Мълчанието може да запълни изцяло комуникацията, да удовлетворява и двамата партньори до такава степен, че да няма нужда от думи. Може да бъде възприето като подкана, начало за разговор или точно обратното - нежелание за диалог, преустановяване на контакта - както е в настоящия откъс [Радичков, 1995: 339]:

СТОИЛКО: ... Отпреде ни е вселената, бавно се преобръща и завърта тя, безмълвна е като мумия, повита в бели ленени бинтове. Там, в непроницаемата утроба на тази мумия, виждам нашата малка папурена кошница, прастарата кърпена кошница, наричана от всички майка земя и люлка на човечеството!... Виждам я как пренася през времето, тая стара пробита кошница, едно скимтящо дете, наричано от всички със смешното и странно име човечество! Но като скимти и плаче това човечество в своята разнебитена кошница, где е питам, фараоновата дъщеря да го забележи?... Дойките где са?... Вселената не ми отговаря, бавно се завърта пред очите ми и ми дава гръб тази мумия, обгърната цялата в мрак, потопена в мълчание...

Известно е, че трудно бихме открили случай, при който една от посочените функции да се проявява в чист вид, тя би могла евентуално да доминира над

останалите, но не и да бъде единствена. Очевидно е също, че комуникацията рядко се реализира благодарение на една единствена знакова система, например само върху естествения език. Повечето комуникативни ситуации се характеризират със семиотична хетерогенност: пример може да бъде именно устната реч, която се съпровожда от мимики, жестове и т. н. [Мареш, 1993]. Несъгласието си можем да изразим вербално (казваме - напр. “не”), в комбинация от вербални знаци и жестове (казваме “не” и завъртаме глава), с помощта на жест, мимика [Мацурова, 1993], та ако щете и с мълчание. Извън конкретната ситуация обаче ще ни бъде трудно да решим дали мълчанието е отказ или съгласие - когато не е съпроводено от други невербални средства, традиционно то се възприема като съгласие (ср. Мълчанието е знак на съгласие). Реципиентът обаче има пълното право да се съмнява, че това е така. В подобни случаи се активизират т. н. прагматични пресупозиции, които включват целия наш комплексен опит и умение да общуваме. В зависимост от обстоятелствата, при които протича комуникацията, мълчанието може да означава какво ли не. Отново се убеждаваме, че не е възможно да бъде конвенционализирано неговото значение, дори в онези ситуации, определяни като стандартни.

Мълчанието е специфичен знак и поради това, че семантичните му измерения могат да бъдат уловени само в измеренията на прагматиката, че е възможно да бъде интерпретирано само в по-широк комуникативен контекст, от начина му на включване в конкретна комуникативна ситуация. Неговото значение - смисъл е вероятно най-вариабилното в сравнение с останалите възможни знаци, тъй като е предопределен от контекста, от начина и степента на обвързаност между контекста и комуникантите. Мълчанието следователно също може да бъде един от начините на комуникация. Да притежава илокуционни, та дори и перлокуционни свойства [Остин, 1962]: да въздейства върху вътрешния свят на реципиента, неговите действия и оттам върху действителността. И то благодарение на това, че функционира винаги във взаимовръзка с възможната реч - било то като нейно отрицание, било то като нейна алтернатива.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Барт, 1995: Барт, Р. Болестите на театралния костюм. В: Разделението на езиците. София 1995, с. 109
- Будовичова, 1988: Budovičová, A. Jazykový tabu v medzijazykovej komunikácii. In: Funkcijná lingvistika a dialektika. Linguistika, XVII/1. Praha 1988, s. 197
- Ванкова, 1996: Váňková, I. Миеен а шеи. Praha 1996
- Лотман, 1970: Лотман, Я. М. Структура художественного текста. Москва 1970
- Корженски, 1987: Koženský, J. - Hoffmannová, J. - Jaklová, A. - Müllerová, O. Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. Ieský Budějovice 1987
- Мареш, 1993: Mareš, P. Film a verbální komunikace. K uplatnění verbálního jazyka ve filmu. In: A. Macurová - P. Mareš. Text a komunikace - Jazyk v literárním díle a ve filmu. Praha 1993
- Мацурова, 1993: Macurová, A. Komunikace v slovesním textu, slovesný text v komunikaci. In: A. Macurová - P. Mareš. Text a komunikace - Jazyk v literárním díle a ve filmu. Praha 1993
- Мюлерова - Неквапил, 1986: Müllerová, O. - Nekvapil, J. Pauzy v mluvením textu. In: Slovo a slovesnost, 43, 1986, s. 105
- Мюлерова - Неквапил, 1988: Müllerová, O. - Nekvapil, J. K pauzám v komunikačním procesu. In: Slovo a slovesnost, 49, 1988, s. 202
- Остин, 1962: Austin, J. L. How to Do Things with Words. Oxford 1962
- Радичков, 1995: Радичков, Й. Опит за летене. В: Пиеси. София 1995
 Радичков, Й. Кошници. В: Пиеси. София 1995
 Радичков, Й. Смокове в ливадите. /Разкази/. Пловдив 1995
- Речник, 1980: Речник на литературните термини. София 1980, с. 91
- Хаузенблас, 1972: Hausenblas, K. Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování. In: Slovo a slovesnost, 33, 1972, s. 98
- Хаузенблас, 1984: Hausenblas, K. Text, komunikace a jejich komplexy (Zaměřený rojmoslovní). In: Slovo a slovesnost, 45, 1984, s. 1
- Якобсон, 1960: Jakobson, R. Лингвистика и поэтика. In: Структурализм: “за” и “против”. Москва 1975